

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση

Μαρία Καραμεσίνη*

Περίληψη

Υπάρχει μια σαφής παραλληλία στην εξέλιξη της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και τη μετεξέλιξη της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση. Μεταξύ 1974 και 1985 ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου επιβραδύνθηκε και η μισθωτή σχέση έγινε περισσότερο δύσκαμπτη στις απαιτήσεις του κεφαλαίου. Μετά το 1985 ο ρυθμός αυτός επιταχύνθηκε και ξεκίνησε μια αργή διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, ενώ η μισθωτή σχέση απέκτησε μεγαλύτερη ευλυγισία. Αυτές οι γενικές τάσεις όμως, αποκρύπτουν τη διαφοροποιημένη εξέλιξη της μισθωτής σχέσης σε δύο διακριτές κατηγορίες κλάδων. Στους κλάδους που παρουσιάζουν έντονο κατακερματισμό του κεφαλαίου και αδύναμο συνδικαλισμό, η ευλυγισία της μισθωτής σχέσης υπήρξε καθοριστική καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας για την προσαρμογή των επιχειρήσεων στις πιέσεις του ανταγωνισμού, ενώ στους κλάδους με μεγάλη συγκέντρωση του κεφαλαίου και ισχυρό συνδικαλισμό, η μισθωτή σχέση παρέμεινε δύσκαμπτη μέχρι το τέλος της δεκαετίας.

Εισαγωγή

Η πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα σήμανε την ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου προς όφελος της πρώτης και σήμανε την απαρχή σημαντικών αλλαγών στη σχέση μισθωτής εργασίας, που διήρκεσαν περίπου μια δε-

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

καετία. Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν σε μια μισθωτή σχέση πιο «δύσκαμπτη» (rigid) απέναντι στις απαιτήσεις του κεφαλαίου και απετέλεσαν, μαζί με την όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού, τους βασικούς παράγοντες που πυροδότησαν και συντήρησαν την *οικονομική κρίση* μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Βεβαίως η ανάγκη επιβίωσης των επιχειρήσεων στο διαφορετικό περιβάλλον εργασιακών σχέσεων και ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε μετά το 1974, δρομολόγησε διαδικασίες *προσαρμογής* και *αναδιάρθρωσης* του κεφαλαίου που *ανέδρασαν* πάνω στη μισθωτή σχέση μέσα στην κρίση. Μετά το 1985 μάλιστα, επικουρούμενες αποφασιστικά από την κρατική παρέμβαση, οδήγησαν στην ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Ως αποτέλεσμα, η μισθωτή σχέση απέκτησε μεγαλύτερη «ευλυγισία» (flexibility) απέναντι στις απαιτήσεις του κεφαλαίου.

Οι όροι «μισθωτή σχέση», «σχέση μισθωτής εργασίας», «σχέση εργασίας-κεφαλαίου» χρησιμοποιούνται σ' αυτό το άρθρο για να υποδηλώσουν τη *γενική κατάσταση* και εξέλιξη της αγοράς εργασίας και το *κυρίαρχο πρότυπο* εργασιακών σχέσεων¹. Εξυπακούεται ότι διαφορετικές συνθήκες και εξελίξεις ισχύουν και λαμβάνουν χώρα στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ή το μέγεθος των επιχειρήσεων, το επάγγελμα, το φύλο και την ηλικία των μισθωτών.

Η *διαδικασία αναδιάρθρωσης* του κεφαλαίου, όταν αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας, συλλαμβάνεται μέσα από τη μεταβολή της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος και την εξέλιξη ορισμένων οικονομικών δεικτών (ρυθμός συσσώρευσης, ένταση κεφαλαίου, παραγωγικότητα συντελεστών παραγωγής, βαθμός συγκέντρωσης του κεφαλαίου κ.λπ.). Όμως οι γενικές τάσεις που εντοπίζονται στην εξέλιξη των δεικτών προκύπτουν από το σύνολο των ιδιωτικών αποφάσεων που αφορούν, αφενός, την ίδρυση ή τη διακοπή της λειτουργίας μονάδων και, αφετέρου, τις στρατηγικές προσαρμογής και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων.

Οι επιχειρηματικές *στρατηγικές αναδιάρθρωσης* περιλαμβάνουν τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό, την πολιτική προσωπικού, τη βελτίωση της ποιότητας υπαρκτών προϊόντων και την παραγωγή νέων, τη διαφοροποίηση της παραγωγής ή την επικέντρωση στα κύρια προϊόντα, την παύση της λειτουργίας, ή τη συρρίκνωση της δραστηριότητας τμημάτων παραγωγής, τη μετεγκατάσταση παραγωγικών μονάδων, την ανάπτυξη

υπεργολαβιών, την εμπορική και τεχνολογική συνεργασία με άλλες επιχειρήσεις κ.λπ. Οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης αποσκοπούν στην *ευέλικτη προσαρμογή* των επιχειρήσεων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ανταγωνισμού, γι' αυτό και στην ξένη βιβλιογραφία αναφέρονται και ως *στρατηγικές ευελιξίας*.

Σ' αυτό το άρθρο θα περιγραφούν καταρχήν συνοπτικά οι γενικές αλλαγές της μισθωτής σχέσης μετά το 1974, σε συσχέτιση με την κρίση και τις γενικές τάσεις αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου (μέρη 1,2, και 3). Κατόπιν θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα μιας έρευνας με ερωτηματολόγιο που διεξήγαγα το πρώτο εξάμηνο του 1990 σε «κλαδικές» ομοσπονδίες του ιδιωτικού και του ευρύτερου δημόσιου τομέα, με στόχο να διερευνήσω τις διαφορές που υπήρξαν στην εξέλιξη της μισθωτής σχέσης τη δεκαετία του '80 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και να εντοπίσω τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες (μέρος 4).

Τέλος θα γίνει απόπειρα συσχέτισης των αποτελεσμάτων της δικής μου έρευνας με αυτά άλλων ερευνών πεδίου, καθώς και με τις γενικές τάσεις της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και των αλλαγών της μισθωτής σχέσης και θα προσπαθήσω να εξάγω κάποια συμπεράσματα για τον τύπο των στρατηγικών προσαρμογής και αναδιάρθρωσης που έχει ακολουθήσει το ελληνικό κεφάλαιο, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις αλλαγές της μισθωτής σχέσης και των συνθηκών ανταγωνισμού κατά τη διάρκεια της κρίσης (μέρος 5).

1. Η εξέλιξη της μισθωτής σχέσης την τελευταία εικοσαετία: από την ευλυγισία στη δυσκαμψία και αντίστροφα

Η *πτώση της χούντας* είναι σημείο σταθμός για τις *ριζικές αλλαγές που επήλθαν στη σχέση εργασίας-κεφαλαίου*, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, μέσα από την αυταρχική κρατική παρέμβαση στη διαμόρφωση των μισθών και τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος.

Οι εργατικοί αγώνες της μεταπολίτευσης, οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων του ευρύτερου δημόσιου τομέα στα τέλη της δεκαετίας του '80, ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και οι γενικότεροι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες της περιόδου 1975-

1985 ανέτρεψαν το συσχετισμό δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ της πρώτης. Ο περιορισμός της ανεργίας σε ποσοστά ανεργίας τριθής δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες, ενώ οι ανάγκες προσαρμογής της χώρας σε κάποια ευρωπαϊκά πρότυπα ενόψει της ένταξης στην ΕΟΚ (ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών, εργάσιμος χώρος) ενίσχυσαν την παραπάνω τάση.

Τα αποτελέσματα αυτών των εξελίξεων πάνω στη μισθωτή σχέση ήταν αισθητά. Μεταξύ 1975-1984 οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών υπερέβαιναν κατά κανόνα την παραγωγικότητα της εργασίας, επιφέροντας αναδιανομή της προστιθέμενης αξίας υπέρ των μισθών. Ο εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας μειώθηκε δραστικά και το ανδρικό και γυναικείο ημερομίσθιο για την ίδια εργασία εξισώθηκαν. Οι εργοδοτικές εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ σημείωσαν γρήγορη άνοδο, φθάνοντας το 1985 στο υψηλότερο μεταπολεμικό επίπεδο.

Η ελαστικότητα της απασχόλησης στη «μεγάλη» βιομηχανία (μονάδες με 10 άτομα και άνω) ως προς την άνοδο της παραγωγής αυξήθηκε στο διάστημα 1973-1980, σε σύγκριση με την περίοδο 1967-1973. Αντίθετα, η απασχόληση έγινε ανελαστική ως προς την πτώση της μεταποιητικής παραγωγής μεταξύ 1980-1984, δηλαδή την περίοδο αιχμής της βιομηχανικής κρίσης (πίνακας 1).

Οι εξελίξεις που περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω αποδεικνύουν ότι από την πτώση της χούντας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, η μισθωτή σχέση έγινε πιο «δύσκαμπτη» ως προς τις απαιτήσεις του ελληνικού κεφαλαίου. Από το 1984-1985 και μετά,

Πίνακας 1

Μεσοπρόθεσμη προσαρμογή της απασχόλησης στη μεταποίηση

Μεταβολές τελικό έτος-έτος βάσης

	Προϊόν	Απασχόληση	Ελαστικότητες*
1967-1973	94,7%	26,2%	0,28
1973-1980	32,5%	21,2%	0,65
1980-1984	-1,5%	0,4%	-0,27
1984-1989	7,2%	-1,2%	-0,17
1989-1993	-7,8%	-16,5%	2,11

* Ελαστικότητα της απασχόλησης ως προς το προϊόν.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ (δείκτες παραγωγής-απασχόλησης).

όλες οι τάσεις που αντιστοιχούν στις διαφορετικές διαστάσεις της μισθωτής σχέσης αντιστρέφονται πλήρως.

Συγκεκριμένα, η περίοδος 1985-1993 χαρακτηρίζεται από μείωση των πραγματικών μισθών και αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των κερδών, με εξαίρεση τη διετία 1988-1989, οπότε έγινε αναπλήρωση ενός μέρους των εισοδηματικών απωλειών των μισθωτών από το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985-1987. Η εβδομαδιαία διάρκεια της εργασίας καθίσταται ελαστική ως προς τις διακυμάνσεις την παραγωγής, ενώ οι εργοδοτικές εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ σημειώνουν πτώση (Karamessini M., 1992). Η απασχόληση στη «μεγάλη» βιομηχανία παρουσιάζει την περίοδο 1984-1993 καθαρή μείωση. Παρά τη σημαντική άνοδο της παραγωγής μεταξύ 1984 και 1989, η απασχόληση μειώνεται ελαφρά, γεγονός που υποδηλώνει μια τάση υποκατάστασης της εργασίας από μηχανήματα, δηλαδή τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Από το 1989 και ύστερα η παραγωγή στη μεταποίηση σημειώνει σημαντική μείωση και η απασχόληση ακολουθεί «ελεύθερη πτώση».

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι από το 1984-1985 μέχρι σήμερα η μισθωτή σχέση έγινε περισσότερο «ευλύγιστη» απέναντι στους όρους απασχόλησης και χρήσης της, που θέτει το κεφάλαιο.

Δύο παράγοντες συνετέλεσαν σ' αυτό. Ο πρώτος είναι η κρατική παρέμβαση. Αυτή συνίσταται στη δικαστική καταστολή της δράσης των εργοστασιακών σωματείων της περιόδου 1984-1985² και την υιοθέτηση από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του πρώτου σταθεροποιητικού προγράμματος, που συνοδεύτηκε από περιορισμούς στο δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης και δικαστική παρέμβαση για αλλαγή της ηγεσίας της ΓΣΕΕ. Οι βασικές επιλογές που υιοθετήθηκαν τότε (μονεταρισμός, λιτότητα) εξακολουθούν να παραμένουν ο σκληρός πυρήνας της έκτοτε ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής, παρά τις αποχρώσεις που προσδίδει η εκάστοτε κυβέρνηση.

Ο δεύτερος παράγοντας που καθόρισε στα μέσα της δεκαετίας του '80 την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ του δεύτερου είναι η κατάσταση στην αγορά εργασίας. Η όξυνση της οικονομικής κρίσης το πρώτο μισό της δεκαετίας διόγκωσε απότομα την ανεργία στις αστικές περιοχές, που πέρασε από 1,8% του εργατικού δυναμικού το 1979 σε 10,6% το 1984. Το 1989, πριν η ελληνική οικονομία εισέλθει για δεύτερη φορά σε συνθήκες παρατεταμένης ύφεσης, η ανεργία στις αστικές περιοχές είχε ελαφρά μειωθεί στο 9,9%. Η

ύφεση αυτή που διαρκεί μέχρι σήμερα έχει οδηγήσει σ' ένα άνευ προηγουμένου κύμα απολύσεων και σε αλματώδη αύξηση της ανεργίας.

2. Η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπήρξε καθοριστικός παράγοντας πυροδότησης της κρίσης

Αν και «η ύφεση που εκδηλώνεται στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '80 μπορεί να κατανοηθεί, εκτός των άλλων, και σαν συνέπεια της *αδυναμίας προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας σ' ένα διεθνή περίγυρο*, που ο ίδιος βρίσκεται σε διαρκή μεταλλαγή και αστάθεια» (Βεργόπουλος, 1992, σ. 78), η ερμηνεία της κρίσης έχει διχάσει τους Έλληνες συγγραφείς.

Οι διχογνωμίες αρθρώνονται κυρίως γύρω από την πρωτοκαθεδρία των εξωτερικών ή των εσωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων της κρίσης. Η μείωση του προστατευτισμού, η τεχνολογική εξάρτηση και η επιβράδυνση των ξένων επενδύσεων μετά το 1974 (Γιαννίτσης Τ., 1983, 1988), η ενσωμάτωση στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα και η συνακόλουθη αύξηση των επιτοκίων (Βεργόπουλος Κ., 1986) αποτελούν για τους υποστηρικτές της πρωτοκαθεδρίας των εξωτερικών παραγόντων τις καθοριστικές αιτίες της κρίσης.

Αντίθετα, αυτοί που επιμένουν στην πρωτοκαθεδρία των εσωτερικών παραγόντων, προβάλλουν ως καθοριστικές αιτίες της κρίσης τις αρνητικές επιπτώσεις που είχαν στο ποσοστό κέρδους η άνοδος του μοναδιαίου κόστους εργασίας (Παπαδάκης Ι., 1986, Παυλόπουλος Π., 1986, Καραμπελιάς Γ., 1989), η υπερεπένδυση σε σχέση με την ενεργή ζήτηση (Λινάρδος-Ρυλμόν Π., 1988), η αυτόνομη πτώση της παραγωγικότητας μέσα στη σφαίρα της παραγωγής (Doukakis L., 1984). Μια πιο σύνθετη ερμηνεία της κρίσης αποδίδει την πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου από κοινού στην άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης και την πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (Μηλιός Γ., Ιωακείμογλου Η., 1990).

Κατά τη γνώμη μας, η κρίση της ελληνικής οικονομίας πέρασε την τελευταία εικοσαετία από διακριτές φάσεις. Έχοντας την αφετηρία της σε εσωτερικούς παράγοντες που επηρέασαν πτωτικά την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και τις επενδύσεις

(πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου από το 1970, αναδιανομή της προστιθέμενης αξίας υπέρ της εργασίας μεταξύ 1974 και 1985), η κρίση επιδεινώθηκε με την κατάργηση του προστατευτισμού, κυρίως μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, και με τη βαθμιαία απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Η πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου ήταν ο πρώτος παράγοντας κρίσης που εμφανίστηκε από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Όμως, μέχρι το 1973, οι αρνητικές επιπτώσεις του στο ποσοστό κέρδους *υπεραντισταθμίζονταν* από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, λόγω της ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας από τους πραγματικούς μισθούς, και το ποσοστό κέρδους ακολουθούσε ανοδική πορεία.

Η αλλαγή του συσχετισμού δύναμης υπέρ της εργασίας στη μεταπολίτευση αντέστρεψε τη φορά της αναδιανομής του εισοδήματος και το ποσοστό κέρδους άρχισε να μειώνεται. Η κρίση λοιπόν, αν και διέθετε λανθάνουσες αιτίες, όμως έκανε την εμφάνισή της μέσω ενός *μηχανισμού profit-squeeze* που οφείλεται στην *αλλαγή των πολιτικών συνθηκών* (Karamessini M., 1992).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, ναι μεν η *ριζική αλλαγή της μισθωτής σχέσης* μετά το 1974 *δεν υπήρξε ο μοναδικός παράγοντας* που επέδρασε αρνητικά στο ποσοστό κέρδους, όμως ο ρόλος του ήταν *καθοριστικός για την πυροδότηση*³ και διατήρηση της κρίσης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80. Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, ως προσπάθεια προσαρμογής στις νέες συνθήκες εργασιακών σχέσεων και ανταγωνισμού, ήρθε αντιμέτωπη με τις αλλαγές στη μισθωτή σχέση και προσπάθησε τόσο να τις ενσωματώσει όσο και να τις επηρεάσει.

Ως προς την πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου αξίζει να διευκρινήσουμε ότι, από το 1970 μέχρι το 1979, αυτή οφείλεται κυρίως στην αύξηση των σχετικών τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών, ενώ έκτοτε στο γεγονός ότι το κόστος των επενδύσεων σε μηχανήματα δεν αντισταθμίζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., 1990, διάγραμμα 3, σ. 47).

Μεταξύ των διαρθρωτικών προβλημάτων που εμποδίζουν την έξοδο της ελληνικής οικονομίας από την κρίση, η αδυναμία ουσιαστικής βελτίωσης της *παραγωγικότητας της εργασίας* αποτελεί σήμερα τη *σημαντικότερη τροχοπέδη* σε επίπεδο «πραγματικής» οικονομίας.

Οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν τόσο στη σχετική καθυστέρηση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και σε προβλήματα ορ-

γάνωσης της εργασίας, όσο και στη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων την τελευταία δεκαπενταετία. Αν για τις δύο πρώτες αιτίες υπεύθυνες είναι οι επιχειρήσεις, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας δεν εξαρτάται μόνο από τις τελευταίες, αλλά και από το γενικότερο μακροοικονομικό και θεσμικό περιβάλλον (επιτόκια, συναλλαγματικές ισοτιμίες, βιομηχανική πολιτική).

3. Κρίση και αναδιάρθρωση του κεφαλαίου: η ανάδρασή τους στη μισθωτή σχέση

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας, που είχε ως αφετηρία και υπόβαθρο τη βιομηχανική κρίση, οδήγησε καταρχήν σε τομεακή αναδιάρθρωση της παραγωγής. Η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ υποχώρησε προς όφελος του τριτογενούς, ενώ η μείωση της συμμετοχής της οικοδομής ήταν μεγαλύτερη από αυτήν της μεταποίησης. Παραγωγική αναδιάρθρωση σημειώθηκε όμως και στο εσωτερικό της μεταποίησης και των υπηρεσιών.

Κατά τη διάρκεια της ήπιας φάσης της κρίσης (1974-1979) οι κλάδοι των καταναλωτικών αγαθών παρουσίασαν μεγαλύτερο σχετικά δυναμισμό από αυτούς των ενδιάμεσων και των κεφαλαιουχικών. Η αύξηση του εισοδήματος των λαϊκών τάξεων και άρα της εσωτερικής ζήτησης, η διατήρηση της προστασίας της εσωτερικής αγοράς για τα καταναλωτικά αγαθά και η «απογείωση» του κλάδου έτοιμων ενδυμάτων, με την ανάπτυξη των εξαγωγών προς τις χώρες της ΕΟΚ, αποτελούν τις βασικές αιτίες αυτού του δυναμισμού. Στην δεκαετία του '80 πολύ λίγοι κλάδοι καταναλωτικών αγαθών διατήρησαν το δυναμισμό τους, ενώ αυτοί των ενδιάμεσων πήραν το προβάδισμα.

Στον τριτογενή τομέα, οι τράπεζες και οι ασφάλειες, οι κοινωνικές υπηρεσίες και αυτές της ψυχαγωγίας, οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις και η δημόσια διοίκηση σημείωσαν κατά σειρά τη μεγαλύτερη επέκταση κατά τη διάρκεια της κρίσης⁴.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης δεν περιορίζεται στην παραγωγική αναδιάρθρωση. Σχετίζεται επίσης με τη μεταβολή των τεχνολογικών δεδομένων της παραγωγής, που αντανάκλαται στο ρυθμό αύξησης της έντασης κεφαλαίου και της φαινόμενης παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής.

Η επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της έντασης κεφαλαίου στη μεταποίηση την περίοδο 1974-1985 εκφράζει την επιβράδυνση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Μετά το 1985 και μέ-

χρι τα τέλη της δεκαετίας, ο ρυθμός αύξησης της έντασης του κεφαλαίου επιταχύνεται. Αυτό σημαίνει ότι επιταχύνεται ο τεχνολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων, γεγονός που σχετίζεται προφανώς με την επιτάχυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου την ίδια περίοδο (Ιωακείμογλου Η., 1992).

Ωστόσο αυτή η διαδικασία εκσυγχρονισμού, πέρα από τους αργούς, με διεθνή μέτρα, ρυθμούς με τους οποίους συντελείται, έχει τουλάχιστον προς το παρόν, μικρές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής.

Η συνεχιζόμενη πτώση της φαινόμενης παραγωγικότητας του κεφαλαίου μεταξύ 1986 και 1992 δείχνει ότι οι επενδύσεις της πενταετίας δε μπόρεσαν να ανασύρουν την παραγωγικότητα της εργασίας από το τέλμα στο οποίο βρίσκεται από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Η αποτυχία αυτή δεν είναι βέβαια γενικευμένη. Η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και του κεφαλαίου αυξάνεται στη «μεγάλη» βιομηχανία (καταστήματα με πάνω από 10 απασχολούμενους), ενώ η «μικρή» βιομηχανία προφανώς καθυστερεί (Ιωακείμογλου Η., 1994).

Είδαμε προηγουμένως ότι οι αλλαγές στη μισθωτή σχέση μετά το 1974 συνέβαλαν στην κρίση και ώθησαν το ελληνικό κεφάλαιο, έστω καθυστερημένα, σε διαδικασία αναδιάρθρωσης. Όμως, η κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης ανέδρασαν κι αυτές με τη σειρά τους πάνω στη μισθωτή σχέση. Το πιο εμφανές παράδειγμα είναι η επίδρασή τους στην απασχόληση.

Η Ελλάδα διαφοροποιείται από την πλειοψηφία των χωρών του ΟΟΣΑ ως προς την εξέλιξη της απασχόλησης στη μεταποίηση. Τόσο μεταξύ 1973 και 1979, όσο και μεταξύ 1979 και 1989, ανήκε στη μειοψηφία των χωρών που εμφάνισαν αύξηση της απασχόλησης στον τομέα αυτό. Μάλιστα, την πρώτη περίοδο βρισκόταν στην δεύτερη θέση μετά την Ισλανδία⁵, ενώ τη δεύτερη περίοδο στην τέταρτη θέση⁶ μετά την Τουρκία, τη Δανία και την Ισλανδία. Ως προς τις υπηρεσίες, η αύξηση της απασχόλησης στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80 ήταν η πέμπτη μεγαλύτερη στον ΟΟΣΑ (OECD 1991).

Η σχετικά ευνοϊκή εξέλιξη της απασχόλησης στην ελληνική μεταποίηση μέχρι το 1989 οφείλεται σε συνδυασμό παραγόντων:

1. στην παραγωγική αναδιάρθρωση που έλαβε χώρα, προς όφελος βιομηχανικών κλάδων μεγαλύτερης έντασης εργασίας (κυρίως έτοιμο ένδυμα),
2. στη μεγάλη και γενικευμένη μείωση του εργάσιμου χρόνου μεταξύ 1975 και 1984,

3. στην καθυστέρηση του τεχνολογικού και οργανωτικού εκσυγχρονισμού των μεταποιητικών επιχειρήσεων, δηλαδή της διαδικασίας αναδιάρθρωσης,

4. στα προστατευτικά μέτρα που πήρε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις, διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων),

5. στη διατήρηση υψηλού ρυθμού αύξησης της δευτερογενούς παραγωγής την περίοδο 1973-1980, σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες,

6. στη θεαματική αύξηση του αριθμού των μικρών επιχειρήσεων (μέχρι 4 άτομα) την περίοδο όξυνσης της βιομηχανικής κρίσης (αρχές της δεκαετίας του '80), που αντιστάθμισε τη συρρίκνωση της απασχόλησης από το κλείσιμο πολλών μεγάλων μονάδων.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες ύφεσης από το 1990 μέχρι σήμερα, έχει οδηγήσει σε μια εξαιρετικά δυσμενή εξέλιξη της απασχόλησης. Η απασχόληση έχει υποστεί δραματική συρρίκνωση τα τελευταία χρόνια. Κι αυτό γιατί, εκτός από το κλείσιμο μονάδων ή την προσαρμογή των επιχειρήσεων σε χαμηλότερα επίπεδα παραγωγής, οι περιορισμένες σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια επενδύσεις δεν αποτελούν επενδύσεις επέκτασης αλλά υποκατάστασης της εργασίας από μηχανήματα. Στηριζόμενη πάνω στις μαζικές απολύσεις, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στη «μεγάλη» βιομηχανία έχει βελτιωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια.

Χρειάζεται τέλος να σχολιασθεί το φαινόμενο του εντυπωσιακού πολλαπλασιασμού των μικρών μονάδων κατά τη φάση επιδείνωσης της κρίσης, που κατά τη γνώμη μας προέρχεται από ένα συνδυασμό επιδράσεων. Πρώτον, από τη μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην κρίση σε σύγκριση με τις μεγάλες μονάδες. Δεύτερον, από τον δυναμισμό της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους. Τρίτον, από τις στρατηγικές αναδιάρθρωσης των μεγάλων μονάδων που περιλαμβάνουν την ανάπτυξη υπεργολαθιών, καθώς και την εξειδίκευση στα κύρια προϊόντα, με ταυτόχρονη αγορά βοηθητικών προϊόντων και υπηρεσιών από προμηθευτές.

Η κλίμακα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φαινομένου της επέκτασης των υπεργολαθιών και του δικτύου των προμηθευτών των μεγάλων μονάδων μέσα στην κρίση αποτελούν ερευνητικό αντικείμενο μεγάλης σημασίας για τη μελέτη των επιχειρηματικών στρατηγικών αναδιάρθρωσης. Είναι πάντως ένα φαι-

νόμενο αναμφισβήτητο, που αναδεικνύουν, έστω αποσπασματικά, όλες οι έρευνες πεδίου των τελευταίων χρόνων (βλ. Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., κ.ά. 1991, Karamessini M., 1992), και ένα φαινόμενο καινούργιο για το ελληνικό παραγωγικό σύστημα, δεδομένου ότι, στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι εργοδοτικοί φορείς παραδέχονταν την εξαιρετικά περιορισμένη κλίμακά του.

4. Κλαδική προσέγγιση και πολυμορφία της μισθωτής σχέσης: ευελιξίες και κατατμήσεις

Οι διαπιστώσεις που κάναμε στο πρώτο και δεύτερο μέρος για τις αλλαγές που επήλθαν στη μισθωτή σχέση κατά τη διάρκεια της κρίσης αποκρύπτουν, πίσω από τη γενίκευση, την ταυτόχρονη *ύπαρξη πολλαπλών τύπων μισθωτής σχέσης* σε μια χώρα μια δεδομένη στιγμή⁷, καθώς και το ότι οι αλλαγές που επέρχονται στους διαφορετικούς τύπους μισθωτής σχέσης δεν έχουν ούτε την ίδια κατεύθυνση ούτε υπακούουν στην ίδια λογική.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα μια έρευνας με ερωτηματολόγιο που διενεργήσαμε το πρώτο εξάμηνο του 1990 στις εικοσιδύο μεγαλύτερες κλασικές ομοσπονδίες του ιδιωτικού και ευρύτερου δημόσιου τομέα με αντικείμενο την εξέλιξη της μισθωτής σχέσης ανά «κλάδο» και περίοδο αναφοράς την περίοδο 1981-1990.

Σκοπός της έρευνας ήταν να αποδείξουμε ότι οι κοινωνικές πρακτικές και, συγκεκριμένα, η *συλλογική δράση των μισθωτών* είναι ένας παράγοντας (ανα) δόμησης της αγοράς εργασίας τόσο σημαντικός όσο οι τεχνολογικές αλλαγές και άλλοι *διαρθρωτικοί παράγοντες*. Στόχος ήταν να διαμορφώσουμε μια τυπολογία των οικονομικών κλάδων με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά της μισθωτής σχέσης ως προς το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας και το βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας (κατάτμησης).

Για τον προσδιορισμό του προφίλ κάθε κλάδου ξεχωριστά χρησιμοποιήθηκαν έντεκα ποσοτικές και ποιοτικές μεταβλητές, εκ των οποίων δύο εξωτερικές προς το ερωτηματολόγιο, ομαδοποιημένες σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες:

- τις μεταβλητές που αφορούν τη *μισθωτή σχέση*. Οι μεταβλητές που επιλέχθηκαν για να μετρήσουν πάνω από την ΑΤΑ και η «εξέλιξη της απασχόλησης». Αυτή που χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει το βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερο-

γένειας της μισθωτής σχέσης ήταν το «άνοιγμα μεταξύ βασικών και καταβαλλόμενων μισθών». Οι μεταβλητές «έκταση των άτυπων μορφών απασχόλησης» και «κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης» χρησιμοποιήθηκαν ως δείκτες και του βαθμού ευλυγισίας/δυσκαμψίας και του βαθμού ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης.

- τις μεταβλητές που αφορούν την *κατάσταση του συνδικαλισμού* στον κλάδο: «βαθμός συνδικαλισμού» (δείκτης του βαθμού συνδικαλιστικής οργάνωσης), «συχνότητα προσφυγής στη διαιτησία» (δείκτης διαπραγματευτικής δύναμης), «βαθμός κάλυψης από διμερείς συμβάσεις» (δείκτης δύναμης του επιχειρησιακού συνδικαλισμού),
- τις μεταβλητές που αφορούν τις *παραγωγικές δομές* του κλάδου: «συγκέντρωση της απασχόλησης» (δείκτης του βαθμού συγκέντρωσης του κεφαλαίου και του είδους ανταγωνισμού), «τεχνολογικό επίπεδο» (δείκτης της παραγωγικότητας), «ποσοστό γυναικείας απασχόλησης» (δείκτης της ανειδίκευτης εργασίας).

Η *βασική υπόθεση* που ελέγχθηκε ήταν ότι οι διαφορετικές εξελίξεις της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων κατά οικονομικό κλάδο οφείλονται στις τοπικές ιδιαιτερότητες των παραγωγικών δομών και της συνδικαλιστικής δραστηριότητας. Αυτές οι ιδιαιτερότητες είναι υπεύθυνες τόσο για το *βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας* της μισθωτής σχέσης σε κάθε κλάδο κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς, όσο και για το *βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας* (κατάτμησης) της σχέσης αυτής στο τέλος της περιόδου.

Η μέθοδος στατιστικής επεξεργασίας ήταν η *πολυπαραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών*, ενώ το κυριότερο πρακτικό πρόβλημα που παρουσιάστηκε ήταν η έλλειψη συμβατότητας μεταξύ της στατιστικής κατάτμησης των κλάδων και των συνδικαλιστικών κλαδικών δομών. Η στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων οδήγησε σε τρεις διακριτές κατηγορίες κλάδων ανάλογα με τον τύπο μισθωτής σχέσης:

1. Η πρώτη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *ευλύγιση* και *ομοιογενή μισθωτή σχέση*, που είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των κατακερματισμένων και ομοιογενών παραγωγικών δομών των κλάδων και ενός αδύναμου ομοιοεπαγγελματικού συνδικαλισμού. Η ευλυγισία της μισθωτής σχέσης εκδηλώνεται κυρίως με τη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης, ενώ η ομοιογένειά της, κυρίως με την ανυπαρξία κοινωνικών δαπανών σε επίπεδο επιχείρησης. Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν

την κατηγορία είναι η οικοδομή, το έτοιμο ένδυμα, το δέρμα, οι θαλάσσιες μεταφορές, το εμπόριο και οι διάφορες υπηρεσίες, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια.

2. Η δεύτερη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *ετερογενή μισθωτή σχέση* στο εσωτερικό των κλάδων. Η ενδοκλαδική κατάτμηση αφορά τόσο την εξέλιξη των βασικών μισθών και τις κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης, όσο και τη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης. Η κατάτμηση αυτή επικαθορίζεται από την ετερογένεια των παραγωγικών δομών και το συνδικαλισμό δύο ταχυτήτων (αδύναμο ομοιοεπαγγελματικό/ισχυρό επιχειρησιακό). Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία είναι οι ασφάλειες, τα ορυχεία, η καπνοβιομηχανία, η κλωστοϋφαντουργία, η χαρτοβιομηχανία και οι εκδόσεις, ο «υπερκλάδος» του μετάλλου⁸.

3. Η τρίτη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *δύσκαμπτη και ομοιογενή μισθωτή σχέση*, που είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολύ συγκεντρωμένων και ομοιογενών παραγωγικών δομών και ισχυρού συνδικαλισμού σε κλαδικό επίπεδο. Η δυσκαμψία παρατηρείται κυρίως στις αυξήσεις των βασικών μισθών, στη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης και στις κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης. Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία είναι ο ηλεκτρισμός, οι τηλεπικοινωνίες, οι αερομεταφορές, ο σιδηρόδρομος, τα ταχυδρομεία, η τσιμεντοβιομηχανία, η διύλιση και εμπορία πετρελαιοειδών.

Οι κλάδοι της πρώτης κατηγορίας ανήκουν όλοι στον ιδιωτικό τομέα, όπου η διαδικασία αναδιάρθρωσης σαφώς δεν πέρασε μέσα από τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό. Η *ευλυγισία της μισθωτής σχέσης* διατηρήθηκε κυρίως μέσα από τις άτυπες μορφές απασχόλησης και υπήρξε *καθοριστικό στοιχείο προσαρμογής* των επιχειρήσεων στις ισχυρές πιέσεις του ανταγωνισμού κυρίως στους εκτεθειμένους στο διεθνή ανταγωνισμό κλάδους.

Από την άλλη πλευρά, στην τρίτη κατηγορία κλάδων, η δυσκαμψία της μισθωτής σχέσης δε σχετίζεται απαραίτητα με υψηλό τεχνολογικό και οργανωτικό επίπεδο⁹. Μόνο οι τράπεζες, τα πετρελαιοειδή (εμπορία και διύλιση) και η τσιμεντοβιομηχανία είναι κλάδοι τεχνολογικά προηγμένοι, αν και στους δύο τελευταίους υπάρχει τεχνολογική ανισότητα μεταξύ επιχειρήσεων.

Το αποφασιστικό για τη *δυσκαμψία της μισθωτής σχέσης* είναι ότι όλοι οι κλάδοι αυτής της κατηγορίας κυριαρχούνται από κρατικά ή ιδιωτικά μονοπώλια ή ολιγοπώλια και άρα απολαμβάνουν «εγγυημένα» κέρδη, ότι η διαπραγματευτική δύναμη των συνδι-

κάτων στους κόλπους τους είναι μεγάλη διότι οι περισσότεροι κλάδοι ανήκουν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, γεγονός που εξασφαλίζει τη σιγουριά της απασχόλησης.

Ως προς τους προσδιοριστικούς παράγοντες που καθόρισαν την εξέλιξη της μισθωτής σχέσης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ 1981 και 1990, τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας ήταν τα εξής:

1. Ο βαθμός συγκέντρωσης της απασχόλησης και ο βαθμός συνδικαλισμού ήταν οι βασικοί παράγοντες που καθόρισαν το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας της μισθωτής σχέσης, ενώ η ενδοκλαδική της «κατάτμηση» ήταν απόρροια της έκτασης και της δύναμης του επιχειρησιακού συνδικαλισμού.

2. Ο ρόλος της συνδικαλιστικής δραστηριότητας ήταν σημαντικός για τις ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα στην ελληνική αγορά εργασίας την ίδια περίοδο. Και υπήρξε ακόμα σημαντικότερος, δεδομένου ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός του παραγωγικού συστήματος σημείωσε καθυστέρηση, ακόμα και στους κλάδους με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια και ολιγοπώλια.

3. Μεταξύ των διαρθρωτικών παραγόντων που επηρέασαν το διαφορετικό βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας της μισθωτής σχέσης κατά κλάδο και την ανακατάτμηση της αγοράς εργασίας της δεκαετίας του '80, οι δομές της αγοράς των προϊόντων και το είδος του ανταγωνισμού αποδείχθηκαν τελικά οι πιο καθοριστικοί. Εξάλλου, η μεταβλητή «συγκέντρωση της απασχόλησης» είχε εξαρχής επιλεγεί ως δείκτης αυτών των χαρακτηριστικών.

5. Καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωση αμυντικού τύπου

Η κλαδική ανάλυση είναι μεν χρήσιμη για να εξετάσει την πολυμορφία της μισθωτής σχέσης, όμως δεν αποτελεί τη μοναδική σκοπιά προσέγγισης του φαινομένου. Οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης και οι εργασιακές σχέσεις παρουσιάζουν συχνά ομοιότητες ανάμεσα σε επιχειρήσεις που ανήκουν σε διαφορετικούς κλάδους και οι διαφορετικοί τύποι μισθωτής σχέσης μπορεί να έχουν διακλαδικές αναφορές. Αυτές τις διακλαδικές ομοιότητες και τυπολογίες θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε παρακάτω.

Με βάση τη διεθνή εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών, ορισμένοι ξένοι συγγραφείς (Boyer R. 1989, Coriat B. 1990, Leborgne D. Lipietz A. 1987, 1989, 1990, Messine Ph. 1987) έχουν ανιχνεύσει

και περιγράψει αναλυτικά δύο τύπους στρατηγικών αναδιάρθρωσης ή ευελιξίας.

Η πρώτη στρατηγική είναι αμυντικού τύπου, συντηρητική και αυταρχική, που στηρίζεται στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε μια τειλορική οργάνωση της εργασίας, την ευελιξία της αγοράς εργασίας, τις εξατομικευμένες εργασιακές σχέσεις, τον αυστηρό ιεραρχικό έλεγχο του εργαζόμενου, την υποταγή του υπεργολάβου στον εντολέα. Η δεύτερη στρατηγική είναι επιθετικού τύπου, προοδευτική και συμμετοχική, που στηρίζεται στην αναθεώρηση της οργάνωσης της εργασίας σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, τη συλλογική διαπραγμάτευση των μορφών ευελιξίας που αφορούν το προσωπικό, τον υπεύθυνο και σχετικά αυτόνομο ρόλο του εργαζόμενου στην εργασιακή διαδικασία, τη συνεργασία του εντολέα με τον προμηθευτή ή υπεργολάβο.

Στην Ελλάδα η εμπειρική έρευνα έχει ελάχιστα ασχοληθεί με τις επιχειρηματικές στρατηγικές και, όποτε αυτό έχει συμβεί, τα αποτελέσματα υπήρξαν περιορισμένης εμβέλειας. Γι' αυτό και οι απόψεις σήμερα για το χαρακτήρα της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα βασίζονται είτε στις μεταβολές των γενικών ή κλαδικών οικονομικών δεικτών είτε σε ποιοτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο, συχνά αμφίβολης αξιοπιστίας και μεθοδολογίας. Για παράδειγμα, κάποιες τέτοιες έρευνες εξαντλούν τις επιχειρηματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης ή ευελιξίας στις νέες μεθόδους παραγωγής, τα νέα προϊόντα ή τις διεπιχειρηματικές συνεργασίες, ενώ αφήνουν έξω από το πεδίο τους τις πολιτικές προσωπικού των επιχειρήσεων (βλ. Πολίτης Τ. 1992).

Μια από τις σημαντικότερες έρευνες πεδίου για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (Lyberaki A. 1988) αποδεικνύει την υιοθέτηση στρατηγικών αμυντικού τύπου από τη συντριπτική πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων ενός δείγματος που αναφερόταν σε τέσσερεις κλάδους της μεταποίησης στην περιοχή Αττικής. Οι στρατηγικές αυτές περιελάμβαναν στα μέσα της δεκαετίας του '80 την οριζόντια διαφοροποίηση της παραγωγής, την μείωση της τιμής και τη χειροτέρευση της ποιότητας των προϊόντων, την εντατικοποίηση της εργασίας και την προσωρινότητα της απασχόλησης.

Ελλείπει λοιπόν εκτεταμένων ερευνών πεδίου για τις επιχειρηματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης σε συγκεκριμένους κλάδους, θα αποπειραθούμε κάποιες υποθέσεις με βάση τα γενικά στοιχεία και τις πληροφορίες που διαθέτουμε.

Ο καθυστερημένος σε διεθνή σύγκριση εκσυγχρονισμός των δομών του ελληνικού παραγωγικού συστήματος, που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του '80, καθώς και ο αργός ρυθμός με τον οποίο συντελείται έριξαν το μεγαλύτερο κόστος της αναδιάρθρωσης στις πλάτες της εργασίας.

Είναι από αυτή την άποψη χαρακτηριστικό ότι η αποδοτικότητα του κεφαλαίου από το 1985 μέχρι σήμερα στηρίχθηκε στην αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος της μισθωτής εργασίας. Το πλέγμα των εργασιακών σχέσεων έχει σήμερα ανατραπεί πλήρως σε μεγάλα τμήματα του παραγωγικού συστήματος, ενώ ακόμα και οι συλλογικές συμβάσεις συχνά καταστρατηγούνται. Το συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται σε υποχώρηση, οι εργασιακές σχέσεις εξατομικεύονται, ενώ οι άτυπες μορφές απασχόλησης και οι κάθε είδους υπεργολαβίες επεκτείνονται.

Το γενικότερο αυτό πλαίσιο δείχνει ότι, σ' ένα συνολικό επίπεδο, μπορούμε ίσως να μιλούμε στην Ελλάδα για μια αναδιάρθρωση του κεφαλαίου *περιορισμένης κλίμακας και αμυντικού τύπου*, που έχει μέχρι στιγμής οδηγήσει σε υποχώρηση των κατακτήσεων των εργαζομένων. Η υποχώρηση αυτή είναι ο κανόνας στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, ενώ οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης στις μεγάλες επιχειρήσεις, και κυρίως στο κερδοφόρο κομμάτι της βιομηχανίας και των υπηρεσιών μένει να διερευνηθεί.

Προς το παρόν, με δεδομένη τη σχετική καθυστέρηση και την περιορισμένη κλίμακα του εκσυγχρονισμού στη χώρα μας, τίθενται τα εξής ερωτήματα. Γιατί ακόμα και οι αμυντικές στρατηγικές νεο-τεϊλορικού τύπου αδυνατούν να υιοθετηθούν από πολλά τμήματα της ελληνικής βιομηχανίας; Ποιά είναι τα διαρθρωτικά εμπόδια για τη γρήγορη και αποτελεσματική ενσωμάτωση και προσαρμογή των νέων τεχνολογιών;

Τέλος, είναι η διάκριση σε αμυντικού και επιθετικού τύπου στρατηγικές, με βάση την εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών, κατάλληλη για ενδιάμεσες χώρες όπως η Ελλάδα; Ή μήπως στη χώρα μας η βασική διαχωριστική γραμμή περνάει ανάμεσα στις επιχειρήσεις που *προσαρμόζονται* στην κρίση κυρίως μέσω καθαρής *υποβάθμισης των εργασιακών δικαιωμάτων* και σ' αυτές που ρίχνουν το βάρος τους κυρίως στον *τεχνολογικό εκσυγχρονισμό* παράλληλα με την τόνωση της εργασιακής πειθαρχίας και την *ελαφρά υποχώρηση*, ή και διατήρηση, των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων;

Συμπεράσματα

Ως προς τη σχέση των αλλαγών της μισθωτής σχέσης με την κρίση και αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε σχηματικά να καταλήξουμε στα εξής. Η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ της πρώτης μετά την πτώση της χούντας σηματοδότησε ριζικές αλλαγές στη μισθωτή σχέση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά. Αν και δεν υπήρξαν η μοναδική αιτία της κρίσης, οι αλλαγές αυτές υπήρξαν καθοριστικές για την πυροδότηση της τελευταίας και τη διατήρησή της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Τελικά, μέχρι το 1984-1985, οι περισσότερες ελληνικές επιχειρήσεις δε μπόρεσαν να προσαρμοστούν και να ανταπεξέλθουν στη διπλή πρόκληση μιας πιο «δύσκαμπτης» ως προς τις απαιτήσεις της μισθωτής σχέσης και ενός ολοένα αυξανόμενου διεθνούς ανταγωνισμού. Μετά το 1985, η μεταστροφή της κρατικής πολιτικής και η αυξανόμενη ανεργία, αυξάνοντας την ευλυγισία της μισθωτής σχέσης, δημιούργησαν ευνοϊκότερες συνθήκες συσσώρευσης. Παρ' όλ' αυτά, η επιτάχυνση του ρυθμού συσσώρευσης δεν έχει ακόμα επιλύσει το πρόβλημα του τεχνολογικού και οργανωτικού εκσυγχρονισμού και της διαρθρωτικής προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας.

Οπωσδήποτε, κατά τη διάρκεια της κρίσης, η μισθωτή σχέση δεν παρουσίασε ομοιόμορφη εξέλιξη σ' όλους τους οικονομικούς κλάδους. Η έρευνα που διεξήγαγα για την περίοδο 1981-1990 διέκρινε τρεις κατηγορίες κλάδων ανάλογα με το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας και ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους κλάδους με ευλύγιστη και ομοιόμορφη μισθωτή σχέση, η δεύτερη τους κλάδους που χαρακτηρίζονται από μεγάλη εσωτερική κατάτμηση της μισθωτής σχέσης και η τρίτη τους κλάδους που διαθέτουν μια δύσκαμπτη και ομοιογενή μισθωτή σχέση. Αυτό που καθόρισε το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας ήταν ο βαθμός συνδικαλισμού και το είδος του ανταγωνισμού στον κλάδο, ενώ η τεχνολογική μεταβλητή έπαιξε μικρότερο ρόλο. Ο βαθμός ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης ήταν συνάρτηση της έκτασης και της δύναμης του εργοστασιακού/επιχειρησιακού συνδικαλισμού σε κάθε κλάδο.

Τόσο οι γενικές αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση, όσο και οι ολιγάριθμες έρευνες πεδίου που έχουν καταπιαστεί αμέσως ή εμμέσως με επιχειρηματικές στρατηγικές ανα-

διάρθρωσης (ή ευελιξίας) κατατείνουν στη γενική εντύπωση ότι, η σχετικά καθυστερημένη και περιορισμένης κλίμακας διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που σημειώθηκε στη χώρα μας μετά το 1985 αποτελεί αμυντικού τύπου προσαρμογή των επιχειρήσεων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ανταγωνισμού, εφόσον συνοδεύτηκε από μειώσεις των πραγματικών μισθών, εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων, καταπάτηση συλλογικών συμβάσεων και επέκταση των άτυπων μορφών εργασίας.

Πολλά ερωτήματα μένουν ωστόσο αναπάντητα. Αν οι αμυντικού τύπου στρατηγικές αποτελούν το γενικό κανόνα στις μικρές επιχειρήσεις, τι συμβαίνει στις μεγάλες; Ο περίφημος «δυϊσμός», όρος με τον οποίο αρκετοί σχολιαστές και μελετητές περιγράφουν τις δύο ταχύτητες που υπάρχουν ως προς τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων και το βαθμό ετοιμότητάς τους απέναντι στο διεθνή ανταγωνισμό, αντιστοιχεί άραγε σε μια διαφορετική μεταχείριση των εργαζομένων; Υπάρχει θέση στις στρατηγικές αναδιάρθρωσης τμημάτων, έστω, του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων και την κοινωνικά προοδευτική εξέλιξη της μισθωτής σχέσης; Οι προκλήσεις για τους ερευνητές, αλλά και τους κοινωνικούς εταίρους, είναι ανοιχτές.

Σημειώσεις

1. Οι όροι αυτοί ανήκουν στη μαρξιστική προσέγγιση της αγοράς εργασίας, αλλά συστηματοποιήθηκαν σχετικά πρόσφατα από τη γαλλική σχολή της Ρύθμισης, της οποίας κύριοι εκπρόσωποι είναι οι M. Aglietta, R. Boyer, B. Coriat, A. Lipietz και J. Mistral.

2. Οι σημαντικότερες απεργίες των εργοστασιακών σωματείων κυρήχθηκαν από τα δικαστήρια ως παράνομες και καταχρηστικές.

3. Το πετρελαϊκό σοκ του 1973 προκάλεσε αναμφισβήτητη την πρώτη διαταραχή. Ο καθοριστικός όμως ρόλος της μισθωτής σχέσης προκύπτει από το ότι αυτή υπήρξε θεμελιακός παράγοντας αναπαραγωγής του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης και στήριξης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Έτσι η ριζική αλλαγή της προκάλεσε διαρθρωτικούς και όχι συγκυριακούς κραδασμούς.

4. Η σύγκριση έγινε με βάση στοιχεία απασχόλησης, που είναι πιο έγκυρα από τις μεταβολές του προϊόντος (βλ. Karamessini M. 1992).

5. Η σειρά ενδεχομένως να άλλαζε, αν γίνονταν κάποιες αληθοφανείς υποθέσεις για την εξέλιξη της απασχόλησης στην Τουρκία και Πορτογαλία, προκειμένου να συμπληρωθούν τα στοιχεία που λείπουν για κάποιες χρονιές.

6. Μαζί με την Ιαπωνία.

7. Για τους πολλαπλούς τύπους μισθωτής σχέσης και τη συσχέτιση της

θεωρίας της ρύθμισης μ' αυτήν της κατάτμησης της αγοράς εργασίας βλέπε R. Boyer (1980).

8. Η χαρτοβιομηχανία και οι εκδόσεις εξετάστηκαν ως ενιαίος κλάδος, ενώ στον υπερκλάδο του μετάλλου περιλαμβάνονται οι στατιστικοί κλάδοι μεταλλουργία, προϊόντα από μέταλλο, ηλεκτρικές και μη μηχανές, μεταφορικά μέσα.

9. Η τεχνολογική μεταβλητή της έρευνας που περιγράφει τη συγκεκριμένη κατηγορία κλάδων αντιστοιχεί στη διαβάθμιση «μέσο ή σχετικά προηγμένο τεχνολογικό επίπεδο».

Βιβλιογραφία

- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ., *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Π.Σ. και Ε.Π. Θεσσαλονίκης: οι επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης*, 4 τόμοι, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Βεργόπουλος Κ., *Η αποανάπτυξη σήμερα*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.
- Βεργόπουλος Κ., «Η σκοτεινή πλευρά του εκσυγχρονισμού. Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1981-1991», *Θέσεις* τεύχ. 39, 1992.
- Boyer R., «Rapport salarial et analyses en terme de régulation: une mise en rapport avec les théories de la ségmentation du marché du travail», dans *Economie appliquée, No 2*, 1980.
- Boyer R., «*The Eighties: the Search for Alternatives to Fordism*», *Couverture Orange* 8909, Cepremap, Paris, 1989.
- Γιαννίτσος Τ., *Ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Γιαννίτσος Τ., *Η ένταξη στην ΕΟΚ και οι επιπτώσεις της στη βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1988.
- Coriat B., *L' atelier et le robot*, C. Bourgeois, Paris, 1990.
- Doukakis L., *La modernisation industrielle en Grèce: transformations du rapport salarial et crise du modèle de croissance*, These de 3e cycle, EHESS, Paris, 1984.
- Ιωακείμογλου Η., *Εργατικό κόστος, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, εκδ. ΙΝΕ-ΣΕΕ, Αθήνα, 1992.
- Ιωακείμογλου Η., «Η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας και η θέση της στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας», *μελέτη ΙΝΕ-ΣΕΕ*, Αθήνα, 1994.
- Karamessini M., *Flexibilité du travail et restructuration du capital en Grèce dans les années 80. La crise du modèle de développement et l' enjeu de la flexibilité*, Thèse de doctorat (nouveau regime), Université Paris VII, 1992.
- Καραμπελιάς Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.
- Leborgne D., Lipietz A., «New technologies, new modes of production: some spatial implications», International Conference on «Technology, restructuring and urban/regional development», Dubrovnic, 1987.
- Leborgne D., Lipietz A., «Flexibilité offensive, flexibilité défensive: deux strategies sociales dans la production des nouveaux espaces économiques», *Couverture Orange* 8909, Cepremap, Paris, 1989.

- Leborgne D., Lipietz A., «Fallacies and open issues about post-fordism», *Cou-verte Orange* 9009, Cepremap, Paris, 1990.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Lyberaki A., *Small firms and flexible specialisation in Greek Industry*, Ph. D. Thesis, University Sussex, U.K., 1988
- Messine Ph., *Les Saturniens*, La Découverte, Paris, 1987.
- Μηλιός Γ., Ιωακείμογλου Η., *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- OECD, *Labour Force Statistics 1969-1989*, Paris, 1991.
- Παπαδάκης Γ., *Ζημιογόνες βιομηχανίες*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1986.
- Παυλόπουλος Π., *Εισοδηματικά μερίδια*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1986.
- Πολίτης Τ., *Η ελληνική βιομηχανία Εκτιμήσεις, προσδοκίες και στρατηγική των επιχειρήσεων για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1992.

